

ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

УДК 13: 316.347

ББК 60.55

Ірина Кучера

РОЛЬ МОВИ В КОНСТРУЮВАННІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розкрито місце етнічної ідентичності в структурі соціальних ідентичностей, проаналізовано чинники, які впливають на процес етнічної ідентифікації, висвітлено роль мови в усвідомленні етнічної єдності.

Ключові слова: етнічна ідентичність, самоідентифікація, мова, маркери ідентичності, етнічна спільнота.

У контексті глобалізаційних процесів сучасності в соціально-гуманітарних науках помітно зростає інтерес до етнонаціональної проблематики загалом та міжетнічних стосунків зокрема. Виникнення глобальних економічних корпорацій, розвиток інформаційних технологій, інтенсифікація міграційних процесів привели до активізації етнічної самосвідомості та актуалізації етнічного фактора у світовій політиці. Як слушно зауважив С. Гантінгтон, “у сучасному суспільстві... культурні ідентичності (етнічні, національні, релігійні, цивілізаційні) займають центральне місце, а союзи, антагонізми і державна політика складаються з урахуванням культурної близькості і культурних відмінностей” [2].

Відчуття етнічної ідентичності є характерною ознакою як окремого індивіда, так і соціальних груп. Зародження й розвиток сепаратистських тенденцій, боротьба за культурну автономію, інтенсивні пошуки культурних коренів і традицій – все це свідчить про беззаперечну суспільно-політичну актуальність цієї проблеми.

Необхідність усебічного наукового аналізу процесів самоідентифікації й особливо етнічного самовизначення зумовлюється й тим, що в сучасному як українському, так і зарубіжному соціально-психологічному термінологічному просторі панує, за висловом Г. Касьянова, “хаос дефініцій”, який пов’язаний насамперед із політологічною дискусією навколо таких категорій, як “нація” та “етнос” [6, с. 38]. Відтак питання розмежування понять “етнічна” і “національна” ідентичність залишається відкритим, хоча й зазначається, що вони різні не лише за змістом, а й за масштабами охоплення реальності.

На думку Л. Нагорної, в основі розрізнення етнічної та національної ідентичності повинні бути відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприйняття. Ідентифікація з етносом є за своєю суттю культурною, а в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо [9, с. 46].

Підхід до вивчення етносу визначає специфіку розуміння сутності етнічної ідентичності. Донедавна розвиток етносоціології, незважаючи на значну кількість теорій, визначався дискусіями між прихильниками примордіалізму та інструменталізму. Перший підхід пов’язують з іменами таких дослідників, як Г. Айзекс, Ю. Бромлей, К. Гірц, М. Новак, Дж. Сімпсон, Е. Сміт, Е. Шилз та ін. Примордіалісти розглядають етнічність як об’єктивну даність, споконвічну характеристику людства, а етнічну самоідентифікацію як характеристику, що детермінована об’єктивними соціобіологічними та історико-культурними чинниками.

Розробка концепцій інструменталістського підходу пов’язана з працями Б. Андерсона, Ф. Барта, Е. Геллнера, Дж. Нейгела, Е. Гобсбаума та ін. Етнічна ідентичність розглядається ними як психологічний та ситуативний феномен, що не має об’єктивного

підгрунтя. Тому інструменталісти ототожнюють етнічну ідентичність та етнічну групу. Вони стверджують, що компоненти етнічної ідентичності засвоюються під впливом знання про свою етнічну спільноту.

На сучасному етапі етносоціологічних досліджень на основі двох указаних підходів сформувались інтегративні напрями, такі як культурний примордіалізм, соціальний конструктивізм та інші.

Доба незалежності відкрила перед вітчизняними науковцями можливості політично не заангажованого дослідження ідентифікаційних процесів в Україні. Зокрема, загальнотеоретичні проблеми розвитку етнічних спільнот знайшли своє відображення в роботах таких вітчизняних дослідників, як В. Євтуха, Н. Костенко, І. Кресіна, Л. Масенко, Л. Нагорна, М. Шульга. Місцю етнічної ідентичності в структурі соціальних ідентичностей приділено значну увагу в працях О. Картунова, О. Майборода, Л. Шкляра, С. Римаренка, М. Обушного, Т. Рудницької. Роль мови в процесі етнічної ідентифікації вивчали Л. Аза та Н. Черниш.

Проблеми етнічного самовизначення активно досліджувалися російськими вченими Л. Дробіжевою, І. Малигіною, Г. Солдатовою, Т. Стефаненко, М. Скворцовим, О. Сусоколовим, В. Тішковим. Проте обговорення далеке від завершення, особливо в тих випадках, коли спроби концептуалізацій узгоджуються з практичним пізнанням суспільств, що трансформуються.

Метою нашого дослідження є з'ясування ролі мови в процесі формування етнічної ідентичності.

До середини ХХ ст. домінувало переконання, сформульоване переважно діячами епохи Просвітництва, що етнічність, як атрибут домодерного типу соціальності, нівелюватиметься внаслідок тенденцій модернізації, розвитку громадянського суспільства й особистого індивідуалізму. Однак реалії сьогодення переконують у зворотному: етнічна та національна належності виявилися суттєвими чинниками структурування суспільства, перш за все завдяки явищам глобалізації, котрі радше загострили, ніж знівелиювали конфліктні потенціали етнонаціонального характеру. Як зазначає українська дослідниця Н. Черниш, незважаючи на візії Модерну при неминучому зникненні локально-традиційних ідентичностей як вимірів доіндустріальних суспільств та їх заміщенні класовою, професійною та іншими формами тотожностей (пов'язаних із діяльністю в "лабіринтах" інформаційного суспільства), сьогодні цього не відбулося. "Етнічний ренесанс", зафіксований у роботах багатьох дослідників, доводить, що ані класова, ані професійна чи соціальна належності не в змозі витіснити зі свідомості людини уявлення про свою ідентичність та інтереси своєї спільноти [12, с. 241].

Поняття "ідентичність" має багато тлумачень і тому потребує того, що відомий американський філософ Джон Роулз назвав "перехресним консенсусом", коли не нав'язується одна якась інтерпретація, а взаємно накладаються й перехреснюються досить різні розуміння певного поняття, які й створюють толерантні конструкції на засадах плюралізму.

Неоднозначність і гострота дискусій щодо проблеми ідентичності зумовлюється насамперед тим новим, що привнесла в дискурсивні практики епоха Постмодерну. Якщо в культурі Модерну головною була проблема збереження й закріплення стабільності, то в епоху Постмодерну важливим виявилось уникнення чіткої фіксованості й забезпечення відкритості вибору. Тому прийнятною основою для знаходження консенсусу є трактування ідентичності як своєрідної когнітивної системи, що виконує роль регулятора поведінки особистості у відповідних умовах. Вона включає в себе дві підсистеми: особистісну і соціальну. Перша стосується самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних спільнот: раси, етносу, статі тощо.

Етнічна ідентичність є формою соціальної. При цьому вона є найбільш стійкою і значимою для більшості людей. Для окремої людини “сама етнічна група, до якої вона належить, уявляється тим, що є найважливішим для неї, що визначає її життєві орієнтири, і що існувало до неї і буде існувати після неї” [8, с. 51].

Етнічна ідентичність – це результат процесу емоційно-когнітивного самоототожнення особистості з певною етнічною спільнотою, що виражене в почутті спільності з членами цієї групи й сприйнятті як цінностей її основних характеристик. Етнічна самоідентифікація формує суб’єктивний статус (етнічну ідентичність), який може не збігатися з об’єктивним статусом етнічної належності.

До основних факторів, що впливають на формування етнічної ідентичності, належать: мова, культура, релігія, особливості етнокультурного середовища. Однак, беззаперечно, домінуючу роль відіграє мова, адже завдяки їй відбувається формування та розвиток національної свідомості як окремо взятої особистості, так і нації в цілому. Сама в мові нація зберігає історію, багатовіковий досвід, здобутки культури, світоглядні ідеї. Мова кожного народу не лише є витвором багатьох поколінь, вона, за М. Гайдегером, є визначальною для сутності людини. “Людина не була б людиною, якби їй було відмовлено говорити неперервно, повсюдно, щодо всього, у найрізноманітніших варіаціях і здебільшого не впряженого у «воно є». Якщо мова дає таку змогу, то людська сутність – у мові” [11, с. 203]. Філософ стверджував, що для людини світ її рідної мови – це “дім буття”, “найінтимніше лоно культури”.

Комунікативні можливості мови дозволяють підтримувати в людях національну та етнокультурну ідентичність навіть в умовах, коли вони не мають чітко означеної території для спільного проживання, тобто тоді коли не спрацьовують геодетерміністичні принципи ідентифікації.

Перші наукові спроби осмислення мови і нації, а водночас і формулювання методологічних підстав їх вивчення, припадають на другу половину XIX ст. Зокрема, на думку фундаторів соціальної психології, авторів концепцій “психології народів” В. Вундта, Г. Штейнталя та Л. Лацаруса, мова є “першим проявом” народного духу. Глибокий аналіз взаємозв’язку мови і психології народу міститься в роботах О. Потєбні. Учений переконаний, що слово – це не просто мовний засіб, а засадничий, базовий принцип свідомості нації; у ній, мові, вже закладене усе розмаїття національного бачення світу (наочного, абстрактного та міфологічного). Кожна з мов світу, як підкреслював мовознавець, є глибоко відмінною системою прийомів мислення, що й обумовлює її неповторність [3, с. 258].

На сучасному етапі етномовні проблеми належать до одних із найпріоритетніших напрямів рефлексування з боку лінгвістів, філософів, соціологів, психологів, істориків, етнологів. Вивчаючи мовні атитюди, мовні маркери, соціолінгвістичні стереотипи, вчені зауважують, що мова не є необхідною умовою ідентифікації з етнічністю. Етнічна ідентичність пов’язана не стільки з фактичним використанням мови всіма членами групи, скільки з її символічною роллю у формуванні почуття єдності з групою й одночасно в процесах міжгрупової диференціації [5, с. 76]. Наприклад, ірландці і шотландці використовують гельську мову як символ своєї кельтської або шотландської етнічності. Але для того, щоб реально належати до тієї чи іншої групи, не обов’язково розмовляти гельською мовою.

Численні емпіричні дослідження в галузі лінгвістичної географії свідчать, що етнічні та мовні кордони не завжди збігаються. Місце, яке посідає мова серед інших ознак ідентичності, залежить від ступеня збігу мовної та культурної спільнот. Якщо такий збіг присутній, мова залишається найважливішим інструментом формування групової ідентичності; коли ж мовна спільнота значно ширша за культурну, то основним розрізнювальним компонентом етносу стає культура [4, с. 108].

Слід зауважити, що характер співвідношення ідентичності та мови не є статичним. Логіка етно-мовної ідентичності суспільства залежить від історичного періоду розвитку нації. Ідея мови як природної основи нації більш характерна на етапі становлення суспільства, аніж у період після проходження модернізації, коли переважають конструктивістські погляди [10, с. 116–117]. Однак, на думку Я. Качали, для існування й розвитку етносів важливі перш за все внутрішні фактори: народи повинні відчувати потребу знаходитись і проявляти себе у складі певного національного співтовариства, при цьому таке прагнення повинно постійно поновлюватися і підтримуватися. Очевидно, що саме мова максимальною мірою сприяє утвердженню та укріпленню цієї потреби. Тому роль мови є вирішальною не тільки в період складання нації, а й на попередніх і наступних етапах [7, с. 51–52].

Однією із найбільш повних й аргументованих сучасних теорій, які розглядають вплив мови на формування ідентичності, є теорія Дж. Фішмана. Згідно з нею, мова тісно пов'язана з ідентичністю трьома способами. По-перше, індексальним, тобто мова асоціюється з певною культурою, вона формує висловлювання й виражає інтереси, оцінки й світогляд культури. “Жодна мова, крім тієї, що історично й інтимно асоціюється з певною культурою, не в стані так добре виражати певні артефакти і турботи цієї культури” [13, с. 13]. По-друге, символічним, який означає, що мова репрезентує певні етнічні групи зі своїми мовами. Доля мов неминуче пов'язана з долями носіїв цієї мови [13, с. 21]. По-третє, відношенням частини до цілого. Значна частина будь-якої культури є вербальною: “Моделі соціалізації дитини асоціюються з певною мовою, культурні стилі міжособистісних відносин асоціюються з певною мовою, етичні принципи, що знаходяться в основі повсякденного життя, співвідносяться з певною мовою і навіть матеріальна культура та естетичне сприйняття зазвичай обговорюються й оцінюються за допомогою фігур мови, які переважно існують тільки в цій культурі, а не є універсальними [13, с. 24].

Сьогодні в науковому середовищі сформувалося два основні підходи до ролі мови як етноконсолідувальної й етнодиференціювальної ознаки формування ідентичності. Згідно з першим підходом, існує природний зв'язок мови з етнічною ідентичністю. Послаблення інтегрувальної функції мови сприяє посиленню індивідуальності особистості до інших маркерів етнічної ідентифікації, зумовлює деетнізацію та закладає початок процесу етнічної асиміляції. Народи, які втратили свою історичну мову і традиційно пов'язану з нею етнокультурну, відчувають на собі болісний досвід перебування “між життям і смертю” [10, с. 136].

На думку представників другого підходу, мова не є істотним компонентом етнічної ідентичності. Адже існує ряд етнічних спільнот, які змогли продовжити своє існування як окремі етнічні групи після переходу на іншу мову як засіб комунікації. Прихильники цієї точки зору акцентують увагу на корисності мови, а не її символічній чи емоційній цінності. Вони погоджуються з тим, що мова є важливим компонентом етнічної ідентичності, однак її втрата викликає свого роду “збурення етнічної самосвідомості, яка вишукує інші символи етнічної спадковості” [1, с. 20].

Таким чином, етнічна ідентичність є складним соціокультурним феноменом, у якому поєднуються особистісні, соціальні та культурні аспекти. Будучи формою організації культурних відмінностей, вона є продуктом складних взаємодій об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього (соціального) і внутрішнього (психологічного). Важливим фактором у процесі усвідомлення етнічної єдності є мова, однак її роль залежить від багатьох змінних: наявності інших ідентифікаторів, збігу мовної та культурної складових ідентичності, історичного періоду розвитку нації. Подальше вивчення місця, ролі й значення етнічного чинника в життєдіяльності сучасного суспільства, як показує досвід, важливе не тільки з теоретичних, а й практичних міркувань.

1. Аклаев А. Язык в системе национальных ценностей и интересов / А. Аклаев // Духовная культура и этническое самосознание наций / под ред. Л. М. Дробижевой. – М. : Ин-т этнографии АН СССР, 1990. – Вып. 1. – С. 12–38.
2. Ачкасов В. Этническая идентичность в ситуациях общественного выбора [Электронный ресурс] / В. Ачкасов. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/18377679/html>.
3. Горський В. Історія української філософії : підручник / В. Горський, К. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
4. Данилюк І. Мова як чинник згуртованості групового “Ми” / І. Данилюк // Соціальна психологія. – 2008. – № 1 (27). – С. 105–113.
5. Донцов А. Язык как фактор этнической идентичности / А. Донцов, Т. Стефаненко, Ж. Уталиева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 75–86.
6. Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
7. Качала Я. Язык и национальная самоидентификация (на примере словацкого национального языка) / Я. Качала // Язык – культура – этнос. – М., 1994. – С. 51–61.
8. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації / М. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
9. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
10. Фишман Дж. Сегодняшние споры между примордиалистами и конструктивистами: связь между языком и этничностью с точки зрения ученых и повседневной жизни / Дж. Фишман // Логос. – 2005. – № 4. – С. 116–124.
11. Хайдеггер М. Время и бытие : статьи и выступления / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
12. Черниш Н. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – К. : Знання, 2009. – 468 с.
13. Fishman J. A. Reversing Language Shift : Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. – Clevedon (England) : Multilingual Matters, 1991.

In the article the place of ethnic identity in the structure of social identities, analyzes the factors that influence the process of ethnic identification, highlights the role of language in the awareness of ethnic unity.

Keywords: *ethnic identity, identity, language, identity markers, ethnic community.*

УДК 392.17: 316.324

ББК 63.5 (4 Укр)

Ольга Костюк

ТРАДИЦІЙНІ ІНІЦІАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ

Обряди ініціації служили засобом управління й перетворення людської особистості за допомогою свідомості, відбувалося кодування підсвідомості внутрішньої душі людини, а завдяки зачісці було показано знаходження на певній сходинці ієрархії людини в соціумі. У статті розглядаються традиційні ініціації українців, які супроводжувалися зміною зачіски. Визначено значення обрядів для сучасного глобалізованого суспільства.

Ключові слова: *ініціація, стадії ініціації, образ Героя, національна ідентичність, ініціаційний символ.*

Постановка проблеми. Обряди ініціації, що служили засобом управління й перетворення людської особистості за допомогою свідомості, кодування підсвідомості внутрішньої душі людини, є одним із найбільш ефективних способів впливу на ідентичність і розглядаються з точки зору особистості та суспільства, а саме з позиції відносин Я/Інший. Вивчення цієї проблеми включає різні напрями. Так, у теорії особистості З. Фройд, пов'язуючи мотивацію людської поведінки переважно з природженими інстинктивними потребами й доводячи антагоністичні суперечності між свідомим і несвідомим, створив тричленну структуру особистості (свідоме, передсвідоме, несвідоме), а пізніше уточнив свою концепцію, у результаті чого структура особистості була представлена інстанціями: “Я” (Ego), “Воно” (Id), “Над-Я” (Super-Ego), де свідоме “Я” здавалося З. Фройдю полем єдиноборств двох сил – біологічних потягів індивіда та установок суспільства. А. Адлер переглянув уявлення З. Фройда про внутрішньоособистісні